

Grondslagen van verandering. Assimilatie en differentiatie van het Antwerpse boekbedrijf in de tweede helft van de zeventiende eeuw¹

GERRIT VERHOEVEN

1. Inleiding

Uit economisch oogpunt was de late zeventiende en begin achttiende eeuw een bijzonder turbulente periode in de Zuid-Nederlandse geschiedenis. Vanaf de Vrede van Münster (1648) raakte het economische leven in Vlaanderen en Brabant immers steeds sterker ontwricht.² Vooral de luxe-industrieën kregen rake klappen. De grote ateliers, waar men het fijnste textiel en weelderige wandtapijten weefde, oogverblindend diamant sleep, fraai ingelegde kunst-kabinetten assembleerde of bijzonder aangrijpende barokke altaarstukken schilderde, sloten één voor één de deuren. Vanaf 1650 trokken steeds meer ondernemers hun kapitaal uit de slabakkende industrie en handel terug en belegden in veilige obligaties en renten. Werkeloosheid en stadsvlucht stegen tot ongeziene hoogten in Brabant.³ Aan de basis van de recessie lag een complexe reeks van in- en externe oorzaken. Uitermate ontregelend was de oorlog van Lodewijk XIV, die het beleg sloeg voor tal van Vlaamse steden en hun ommeland leegplunderde. Daardoor viel de koopkracht van de welvarende plattelandsbevolking al snel terug. Ook het agressieve mercantilisme waarmee Frankrijk en Engeland voortaan hun eigen markten afschermden, belemmerde de uitvoer van Zuid-Nederlandse luxeproducten.⁴

¹ Gebruikte afkortingen: MPM = Museum Plantijn Moretus, M = Manuscripten, PA = Plantijns Archief; SAA = Stadsarchief Antwerpen, GA = Gilden en Ambachten; GF = Genealogisch Fonds, IB = Insolvente Boedelkamer, N = Notariaat, R = Rekenkamer; SABBE = M. Sabbe, *Briefwisseling van de gebroeders Verdussen 1669-1672* (2 dln.; Antwerpen, Den Haag, 1923). Met dank aan P. G. Hoftijzer, B. De Munck, B. Blondé, K. Bowen en I. Van Damme voor hun raadgevingen en kritiek.

² Lees als inleiding: I. Van Damme, 'Het vertrek van Mercurius. Historiografische en hypothetische verkenningen van het economisch wedervaren van Antwerpen in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *NEHA-Jaarboek*, LXVI (2003) 6-39.

³ A. K. L. Thijs, 'Structural changes in Antwerp industry from the fifteenth to the eighteenth century', in: H. Van der Wee, ed., *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries (Late Middle Ages – Early Modern Times)* (Leuven, 1988) 207-212; A. K. L. Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de kerk in contrareformatorisch Antwerpen* (Turnhout, 1990) 56-57.

⁴ R. Baetens, *De nazomer van Antwerpens welvaart. De diaspora en het handelshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17de eeuw* (2 dln.; Brussel, 1976) I, 35; A. K. L. Thijs, 'De Antwerpse

Daarnaast eisten ook diverse interne oorzaken hun tol. Vormgeving en design van spulletjes wijzigden sneller dan ooit te voren onder invloed van de bij uitstek Franse modes. Belemmerd door de strenge corporatieve regels inzake vormgeving, kwaliteit en duurzaamheid, gaven Zuid-Nederlandse ambachtslieden onvoldoende gehoor aan deze ‘nieuwe’ vraag naar trendy en goedkopere goederen. Smaakbewuste consumenten ruilden weelderige Brabantse wandtapijten dan ook in voor veelkleurig en goedkoper buitenlands behangpapier; zware, eiken stoelen of kasten uit Antwerpen en Mechelen maakten plaats voor elegante Franse meubeltjes in exotische houtsoorten. Naast de inflexibiliteit van de ambachten, werkte ook de politiek van de Brusselse overheid bijzonder ontwrichtend, die omwille van de steeds zwaardere oorlogslasten hogere exporthellingen (de ‘licenten’) herinvoerde. Omdat de luxe-industrieën vooral op de internationale markten werkzaam waren, werkte deze extra belasting erg belemmerend.⁵ Uit de stijgende faillissementen blijkt dat heel wat Brabantse ondernemers onvoldoende opgewassen waren tegen dit soort uitdagingen.

Hoewel de economische situatie in het laat zeventiende-eeuwse Brabant in globaal opzicht dus snel verslechterde, was de recessie verre van algemeen. Met hun onderzoek toonden Lis, Soly en Blondé immers aan dat sommige bedrijven en sectoren zich wisten te handhaven of zelfs munt sloegen uit de crisis. Grofweg onderscheidt men twee potentiële reactiepatronen: een industrieel- en een handelskapitalistische koers. Op basis van hun onderzoek naar textielondernemers weerlegden Lis en Soly het beeld van de inflexibele Zuid-Nederlandse ambachten die zich door de strenge corporatieve regels onvoldoende wisten aan te passen. Ambachtsbesturen legden ondernemers die hun producten aan de nieuwe vormgeving aanpasten of innoveerden weinig in de weg. Onderaanneming van kleinere producenten door grote vakbroeders, een techniek die het mogelijk maakte om sneller en met minder risico op evoluties in de markt in te spelen, stond men oogluikend toe.⁶ Anderzijds was er de handelskapitalistische koers die de Antwerpse winkeliers – bestudeerd door Blondé – volgden. Om zich in de recessie staande te houden, verfijnden

luxenijverheid: winstbejag en kunstzin’, in: J. Van der Stock, ed., *Antwerpen, verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw* (Gent, 1993) 105-113.

- ⁵ H. Van der Wee, ‘De invloed van socio-economische factoren op de ontwikkeling van de stedelijke kunstambachten en gespecialiseerde nijverheden in de Zuidelijke Nederlanden en in het Prinsbisdom Luik, 1500-1700’, in: W. Frijhoff, M. Hiemstra, ed., *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Liber amicorum aangeboden aan prof. dr. H. F. J. M. van den Eerenbeemt* (Tilburg, 1986) 133; J. Everaert, ‘Een ‘noble besogne’ in verval. De kwijnende trafiek in kunst en edelstenen tussen Vlaanderen en Spanje (1660-1685)’, in: H. Soly, R. Vermeir, ed., *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde* (Gent, 1993) 183-187.
- ⁶ C. Lis, H. Soly, ‘Different paths of development. Capitalism in the Northern and Southern Netherlands during the Late Middle Ages and the Early Modern Period’, *Review*, XX (1997) 211-242; C. Lis, H. Soly, ‘Corporatisme, onderaanneming en loonarbeid. Flexibilisering en deregulering van de arbeidsmarkt in Westeuropese steden (veertiende-achttiende eeuw)’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, IV (1994) 365-390.

kleinhandelaars hun distributietechnieken en verbonden hun lot aan de verkoop van modieuze spulletjes.⁷ Wat Lis, Soly en Blondé ons duidelijk maken, is dat er zowel voor creatieve industriële ondernemers als voor (klein) handelsfirma's ook na 1648 heel wat economische ademruimte overbleef.

Met dit theoretisch kader in het achterhoofd worden in dit artikel de overlevingsstrategieën van een aantal Antwerpse typografische ondernemingen nader geanalyseerd. Ook voor het boekenvak wordt de tweede helft van de zeventiende eeuw immers nog vaak beschreven als *siècle de malheur*. Naast oorlog en mercantilisme houdt men ook in deze sector het starre conservatisme en de vermeende inflexibiliteit — om zich aan de snel wijzigende evoluties in het internationale boekbedrijf aan te passen — verantwoordelijk voor de recessie van de sector na 1648.⁸ Met behulp van enkele bedrijfsarchieven valt dit beeld wellicht te nuanceren. Ook typografische ondernemers waren in theorie immers flexibel genoeg om zich aan de nieuwe uitdagingen aan te passen. Vraag blijft dan of deze firma's voor een handelskapitalistische, dan wel industriële overlevingsstrategie kozen. Omdat vroegmoderne typografische ondernemingen gemengde bedrijven waren, waar productie en distributie gecombineerd werden in de figuur van de bedrijfsleider die tegelijk drukker, uitgever en boekverkoper was, lijkt het aannemelijk dat beide wegen open lagen. Aan deze gemengde bedrijven kwam volgens de *communis opinio* pas in de late achttiende-begin negentiende eeuw een einde toen drukken en boekverkoop aparte beroepen werden. Uit die tijd zouden naast belangrijke innovaties in boekproductie ook de grote vernieuwingen in boekdistributie stammen, zoals de commissiehandel, een efficiënter betalingssysteem en de geprivilegieerde handel met hoofdcorrespondenten.⁹

Deze bijdrage wil aantonen dat boekbedrijven in het *ancien régime* evengoed in staat waren om dergelijke innovaties te introduceren. Eén van de voorname katalysatoren van dit vernieuwingsproces was juist de Brabantse economische crisis. De recessie dwong Antwerpse typografische ondernemers niet alleen om oude conventies, distributiekanaal of betalingssystemen te herzien, maar bewoog hen ook om een strategie te kiezen en zich voortaan vooral op productie dan wel op distributie toe te leggen.

⁷ B. Blondé, H. Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniers: aspecten van de kleinhandel en het verbruik in de 17de en 18de eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis (BG)*, LXXXIV (2001) 222-223; B. Blondé, 'De plus nouveau et de plus galant'. Mode en consumptieveranderingen te Antwerpen in de 17de en 18de eeuw', *Jaarboek van de Provinciale commissie voor geschiedenis en volkskunde*, XII (2000-2001) 227-229.

⁸ F. De Nave, 'Een typografische hoofdstad in opkomst, bloei en verval', in: J. Van der Stock, e. a., ed., *Antwerpen, verhaal van een metropool 16de-17de eeuw* (Gent, 1993) 94; L. Febvre, H. J. Martin, *The coming of the book. The impact of printing, 1450-1800* (Londen, New York, 2000) 195; P. Burke, *Antwerp, a metropolis in comparative perspective* (Antwerpen, 1993) 52-53.

⁹ H. van Goinga, 'Alom te bekomen.' Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, III (1996) 55-85; H. van Goinga, 'Alom te bekomen'. *Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek, 1720-1800* (Amsterdam, 1999) 61.

2. Tegengestelde signalen: indicatoren van groei en verval

Aan het einde van de zeventiende eeuw verslechterde het economisch klimaat voor de Antwerpse typografische sector zienderogen. Aan zijn Lyonese handelspartners schreef Balthasar II Moretus (1641-1671), de grootste Zuid-Nederlandse drukker, dat de stijgende douanelasten en transportkosten de handel met Frankrijk lam legden. Door de gestaag afnemende koopkracht werd het segment van de Brabantse bevolking dat zich dure, uit Parijs geïmporteerde boeken kon veroorloven heel snel kleiner.¹⁰ Op hetzelfde ogenblik lamenteerde zijn Antwerpse collega Hieronymus III Verdussen (1647-1678) over het verval van de uitgeverij van Gymnicus — ooit een atelier met internationale allure, maar door de crisis nog slechts een schim van zichzelf.¹¹ Opvallend veel gevestigde uitgeverijen zoals Mommaert en Vivien (Brussel) of Sersanders (Gent) raakten in de late zeventiende eeuw in geldnood of gingen failliet.¹² Kwantitatieve parameters lijken deze regressieve tendens alleen maar te bevestigen. Na 1648 kromp bijvoorbeeld de lokale, Brabantse boekenmarkt van de *Officina Plantiniana* in elkaar.¹³ Op de Frankfurter Messe, het hart van de toenmalige internationale boekhandel, werden na het midden van de eeuw steeds minder Antwerpse delegaties gesignaleerd.¹⁴ Onmiskenbaar lijken deze gegevens op een toenemende *malaise* in het Zuid-Nederlandse boekenvak te wijzen. Niettemin lag de zaak in realiteit vermoedelijk een stuk complexer.

Uit de archieven van het Sint-Lucasgilde, die drukkers en boekverkopers samen met schilders, beeldhouwers en diverse andere ‘kunstwerkers’ verenigde, spreekt een ander verhaal. Omdat het aantal nieuwe ondernemers in het boekenvak ‘t sedert eenige jaeren seer was vermenigvuldigt’ richtte men in 1662 te Brussel een nieuwe *confrerie* op.¹⁵ Ook in het Antwerpse gilde overtrof het aantal inschrijvingen van nieuwe meesters en leerlingen tijdens de periode 1650-1700 ruim het aantal aanmeldingen in de voorspoedige, eerste helft van de eeuw.¹⁶ Weliswaar daalt het aantal nieuwe leden na de piek rond het midden van de zeventiende eeuw geleidelijk, maar hun aantal blijft in vergelijking met de periode voor 1648 bijzonder hoog.

¹⁰ MPM, PA, 298: Brief van Moretus aan Borde en Arnaud, 21 nov. 1667, f.240r.

¹¹ SABBE, Brief van Verdussen aan Borde en Arnaud, 5 juli 1669, I, 33.

¹² MPM, PA 298, Brief van Moretus aan A. Sersanders, [ca. 10-27 mei 1664], f.21r; SABBE, Brief van Verdussen aan F. Foppens, 12 aug. 1669, I, 46-49.

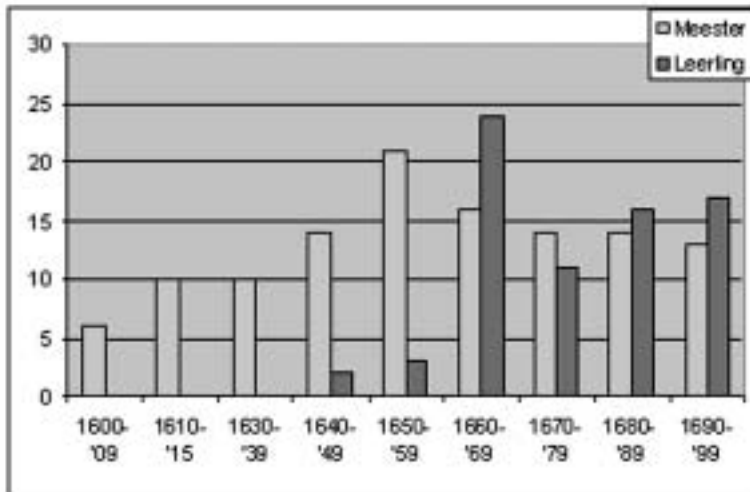
¹³ J. Materné, ‘Brabantse boekdistributie en Contrareformatorische conjunctuur. Kostbare drukken en het gewestelijk boekhandelscircuit van de Antwerpse *Officina Plantiniana* einde 16de-midden 17de eeuw’, *BG*, LXXXIV (2001) 527.

¹⁴ A. H. Laeven, ‘The Frankfurt and Leipzig book fairs and the history of the Dutch book trade in the seventeenth and eighteenth centuries’, in: C. Berkvens-Stevelinck, e. a., ed., *Le Magasin de l’Univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade* (Leiden etc., 1992) 192.

¹⁵ *Placcaerten, ordonnantien, landt-charters, privilegien ende instructien* (Brussel, 1724) IV, 48-51.

¹⁶ Onuitgegeven database Gerrit Verhoeven, op basis van: P. F. Rombouts, T. Van Lerijs, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde* (2 dln.; Amsterdam, 1961).

Grafiek 1: Nieuwe inschrijvingen van meesters en leerlingen boekdrukker en -verkoper in het Antwerpse Sint-Lucasgilde (1600-1699). Voor 1640 begonnen leerlingen hun opleiding in het boekenvak als boekbinder, pas na 1640 werden er ook leerlingen boekdrukkers/ -verkopers ingeschreven

Andere parameters wijzen evenmin op een zware recessie. In de laatste decennia van de zeventiende eeuw piekte de productie van Nederlandstalig drukwerk in Brussel, Gent en Mechelen.¹⁷ Tegelijkertijd versterkten Brabantse *Officinae* de greep op de internationale markt. Tijdens de recessie breidde de Antwerpse uitgever Verdussen zijn marktaandeel in Spaanstalig drukwerk uit van 4% naar 21% van de totale productie in de Zuidelijke Nederlanden en de Republiek. Samen met François Foppens uit Brussel monopoliseerde hij daarmee meer dan eenderde van de handel in de *imprentas españolas*.¹⁸ Over de evolutie van het productievermogen, de winstmaximalisatie of de financiële reserves van de Antwerpse typografische ondernemingen zijn helaas geen globale cijfers beschikbaar. Alleen de grotere bedrijven kunnen op basis van dit soort indicatoren in hun internationale of lokale context geplaatst worden.

Ook in de late zeventiende eeuw herbergde Antwerpen een typografisch atelier van wereldfaam, met name de *Officina Plantiniana*, dat zich kon meten met absolute toponderingen zoals Blaeu of Elzevier (Amsterdam) of Cramoisy (Parijs). Tussen 1661 en 1664 boekte dit familiebedrijf van de Moretussen een fenomenale winst van f150.000, waarmee de financiële reserves het niveau bereikten van de kapitaalkrachtige uitgevers in de Republiek.¹⁹ Ook

¹⁷ STCV – *Short Title Catalogue Vlaanderen*: www.stcv.be. Tussen 1650 en 1675 groeide de productie het snelst in Brussel en Gent met rata tussen de 100 à 200%.

¹⁸ M. Sabbe, 'Bibliographie des impressions Espagnoles des Pays-Bas', *De Gulden Passer (GP)*, XI (1933); J. P. Fontainas, 'Supplément à la Bibliographie des impressions Espagnoles des Pays-Bas Méridionaux 1965-1975', *GP*, LV (1977) 3-66.

¹⁹ Voet, *Golden Compasses*, I, 222-225. Ter vergelijking: in 1709 werd de hele inboedel van de

het productievermogen van de *Officina Plantiniana* was reusachtig. Terwijl de grootste Parijse drukkers in 1700 slechts tien drukpersen in werking hadden, stelde Moretus er drie decennia eerder elf op.

Tabel 1. Antwerpse typografische ondernemingen in internationaal perspectief 1650-1700 (Kapitaal en huurhuiscgelden uitgedrukt in gulden)

Tabel 1	Gegevens Zuidelijke-Nederlanden			Sociale strat. Antwerpen	
	Kapitaal	Huurhuiscg	°Persen	%Bevolking	huurhuiscg
Moretus	341.000	700	11	3%	321-1000
Verdussen	91.296	400	5		
Van Meurs	-	400	-		
Verhulst	-	120	2	46%	81-320
De Potter	-	150	-		
-	-	-	-	51%	>80

Gegevens Parijs		Gegevens Republiek		
%Ateliers	°Persen	Naam	Kapitaal	°Persen
4%	7-10	Blaeu	382.000	15
27%	5-6	Wed. Schipper	3-500.000	12
53%	3-4	Leers	120.000	5
16%	2			

Aan het einde van de zeventiende eeuw had de firma, ondanks de recessie, meer drukpersen in werking dan in de eerste decennia van de eeuw.²⁰ Verrijkt door het hoge rendement van hun firma, gingen de Moretussen ook tot de smalle, sociale toplaag (3%) van de Antwerpse bevolking behoren.²¹ Het lijkt

grote internationale boekhandel van Reinier Leers verkocht voor 120.000 gulden. H. H. M. van Lieshout, 'Verkoopstrategieën in de internationale boekhandel van Reinier Leers', *De zeventiende eeuw*, VI (1990) 122.

²⁰ Gemiddeld werden er acht persen ingeschakeld in 1600-1650, tien persen in 1650-1700. Voet, *Golden Compasses*, I, 437-439; S. Juratic, 'Entre tradition et innovation: les ateliers typographiques parisiens au XVIIIe siècle', *Revue française d'histoire du Livre*, CVI-CIX (2000) 152.

²¹ Indicatief voor de sociale positie is het hoge huurhuiscg van f700 dat ze in 1667 betaalden.

er sterk op dat de meester van de *Officina Plantiniana* erin geslaagd was om, ondanks de recessie, zijn hoge welstand en zijn internationale concurrentiepositie te handhaven. Had Moretus misschien efficiënte oplossingen bedacht voor de problemen waaraan hij in zijn brieven zo uitdrukkelijk uiting gaf?

Ondanks de recessie gedijden ook de kleinere Antwerpse typografische ondernemers. Als bescheiden spelers op de markt wisten Verhulst en De Potter ook in de late zeventiende eeuw hun internationale relaties te handhaven, hun vermogen uit te breiden en zich in de Antwerpse middenklasse (46%) te nestelen.²² Tussen deze brede basis van eenvoudige boekverkopers en de absolute toponderneming zoals de *Officina Plantiniana*, situeerde zich nog een beperkte groep van middelgrote ateliers zoals Van Meurs en Verdussen (Antwerpen) of Foppens (Brussel).²³ Verdussens uitgeverij was met een bedrijfskapitaal van f90.000 onmiskenbaar het kleine broertje van Moretus of Blaeu maar behoorde evengoed tot de grotere spelers op de internationale markt.²⁴ Ook in productiecapaciteit wedijverde de Antwerpse drukkerij met aanzienlijke buitenlandse ondernemingen.²⁵ Verdussen en Van Meurs hoorden dan ook thuis in de smalle sociale topplaag van de rijkste Antwerpse ambachts- en kooplieden (3% van de bevolking).²⁶

Antwerpse burgers die nog rijker waren dan Moretus bleken schaars. Onuitgegeven database huurhuiscapitalen van B. Blondé: SAA, R 2503, Huishuurcohorten 1667. Dank aan Bruno Blondé voor het gebruik van zijn database en expertise.

- ²² T. Lambrechts, 'Godtgaf Verhulst, zeventiende-eeuws boekdrukker en -verkoper in Antwerpen' (Niet uitgegeven scriptie K. U. Leuven, dept. geschiedenis, 2003) 3-9. Voor de toenemende internationalisering van Verhulst, vergelijkt men: SAA, IB 2263, Memoriaal van Godtgaf Verhulst, 1648-1650; SAA, N 430, Protocollen van G. Casens: Inventaris van het sterfhuis Godtgaf Verhulst, 1677. De internationale oriëntatie van De Potter blijkt uit: MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. B. Schönwetter, [ca. 7-10 mrt. 1670], f.363v; SABBE, Brief van Verdussen aan wed. Schipper, 1 sep. 1670, dl. I, 110. Indicatief voor de sociale positie zijn de betaalde huurhuiscapitalen van f120 en f150. Onuitgegeven database huurhuiscapitalen van B. Blondé: SAA, R 2503, Huishuurcohorten 1667.
- ²³ De interne hiërarchie van de Brabantse boekverkopers tekent zich af in de schuldenlijsten van de *Officina Plantiniana*. Middelgrote ondernemingen namen geweldige kredieten op: Foppens (f9782), Van Meurs (f4679), Verdussen (f6950). Vervolgens gaapt er een kloof in de schuldenlijst en volgen kleinere confraters zoals Verhulst, De Potter, Woons (Antwerpen), Frickx, Velpius (Brussel), etc. die gemiddeld slechts voor f200 aan schulden maakten. MPM, PA 302, Grootboek Vreemde boekhandel. Schulden 1660-1680.
- ²⁴ Vergelijk: R. Baetens, 'Verdussen, Hieronymus II', k.77. Van Lieshout, 'Verkoopstrategieën', 122-128.
- ²⁵ Terwijl Verdussen reeds vijf persen in werking had in het midden van de zeventiende eeuw, had slechts 30% van de Parijse firma's in 1700 meer dan vier persen in bedrijf. Vergelijk: Baetens, 'In de schaduw der Moretussen', 74; S. Juratic, 'Entre tradition et innovation', 152-153.
- ²⁶ Onuitgegeven database huurhuiscapitalen van B. Blondé: SAA, R 2503, Huishuurcohorten 1667.

Portret van Christoffel Plantijn, Stichter van de Officina Plantiniana (1613-1616) door P. P. Rubens. MPM, V.IV.57

Om kort te gaan, suggereren deze gegevens dat de Antwerpse typografische sector zich ondanks de grote problemen en uitdagingen tijdens de recessie globaal genomen wist te handhaven. Blijkbaar ontwikkelde de sector een aantal efficiënte overlevingsstrategieën waarmee men de malaise het hoofd kon bieden. Om het reactiepatroon van typografische ondernemers van naderbij te bestuderen, gaat de aandacht als vanzelf uit naar de grootste Antwerpse uitgevers — Moretus en Verdussen — omdat alleen hun bedrijfsarchieven rijk genoeg zijn om de beleidskeuzes minutieus te analyseren. Werkzaam op de internationale markt werden beiden door stijgende douanelasten, hoge transportkosten, oorlog en handelsverboden tot constante assimilatie gedwongen.

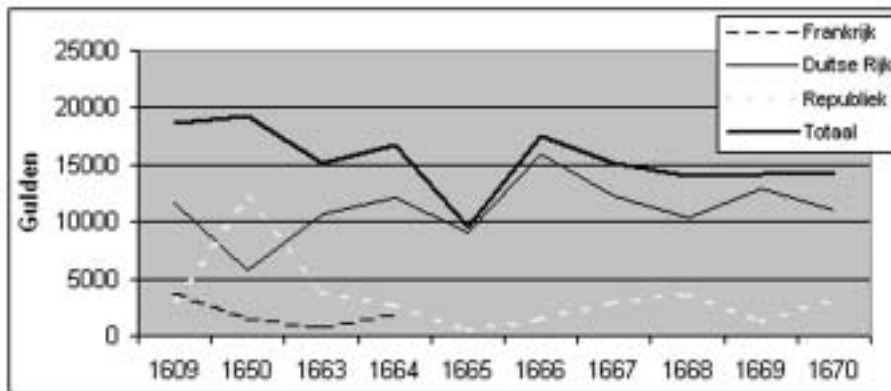
3. De Officina Plantiniana

Omstreeks 1648 blikte Balthazar II Moretus (1641-1674) terug op een bewogen eeuw waarin zijn firma, de *Officina Plantiniana*, een erg gejaagde, internationale expansie had doorgemaakt. Aan het begin van de zeventiende eeuw stuitte de uitgeverij al op de grens van de bescheiden groeikansen van de interne, Zuid-Nederlandse markt. In de volgende decennia ging de ambitieuze Antwerpse onderneming zich dan ook richten op naburige West-Europese markten.²⁷ Omwille van de Dertigjarige Oorlog wist Moretus slechts heel oppervlakkig tot de Duitse markt door te dringen, terwijl ook de Franse negotie geen al te hoge toppen scheerde. Alleen de handel met de Republiek nam in de eerste helft van de zeventiende eeuw snel in belang toe.²⁸

²⁷ Het belang van internationale handel steeg van 31% in 1609, naar 61% in 1650, tot 94% in 1680-1690. Voet, *The Golden Compasses*, II, 470, 482 en 491-494; MPM, PA 302, Grootboek Vreemde boekhandel. Schulden 1660-1680; MPM, PA 1210, Boekhandelaars Schulden, 1671.

²⁸ Bronnen: Voet, *Golden Compasses*, II, 482 en 491-494; MPM, PA 496, Vreemde Boekhandelaars 1656-1671. Data over de Franse handel zijn onbetrouwbaar. Vanaf 1664 noteerde

Grafiek 2: Verkoop van boeken van de *Officina Plantiniana* in West-Europa (1609-1670)

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw leverde de West-Europese handel echter zichtbaar terrein in. Vooral de kwijnende handelscontacten in de Republiek en Frankrijk waren debet aan de dalende trendlijn.²⁹ Ondanks de economische recessie bleef Moretus' Duitse handel echter met kleine sprongen groeien. Zelfs de introductie van de licenten — een beslissing die vaak een vernietigende impact wordt toegedicht³⁰ — remde de expansie van de Ostrafiek slechts kortstondig af. Algauw speelde de Duitse handel zo'n centrale rol in het West-Europese distributiesysteem van de *Officina Plantiniana* dat het belang van de Franse en Noord-Nederlandse markt volledig marginaliseerde. Deze differentiële ontwikkeling is opmerkelijk. Natuurlijk kan men het verval van de grensoverschrijdende handel naar de Republiek en Frankrijk toeschrijven aan de negatieve effecten van de 'licenten', de stijgende transportkosten of de militaire onrust,³¹ maar het blijft onduidelijk waarom deze factoren, die evenzeer op Moretus' Duitse handel moeten gewogen hebben, daar niet dezelfde vernietigende impact hadden.

Mogelijk schuilt het antwoord in de *Rezo Romano*, Moretus' quasi-monopolistische leveringen van liturgische werken aan de Spaanse Hiëronymieten, die ook tijdens de late zeventiende eeuw verder aangroeiden. Met

men geen Franse schulden meer in het rekeningboek terwijl andere bronnen wel op handel wijzen. MPM, PA 1210, Boekhandelaars Schulden 1671.

²⁹ MPM, PA 496, Vreemde Boekhandelaars 1656-1671.

³⁰ M. Sabbe, 'In- en uitvoerrechten op boeken en papier gedurende de 17de en 18de eeuw in Zuid-Nederland', *Het Boek*, X (1921) 287; P. Voeten, 'Antwerpens verzet tegen de licenten tussen 1648 en 1670', *BG*, XL (1957) 72-80; H. De Canck, 'De Officina Plantiniana en de Elzeviers, 1641-1656', in: B. P. M. Dongelmans, P. G. Hoftijzer, O. S. Lankhorst, ed., *Boekverkopers van Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier* (Zutphen, 2000) 184-185.

³¹ Baetens, *Nazomer van Antwerpen*, 35; Klep, 'Het Brabantse stedensysteem', 103; Thijs, *Geuzenstad tot katholiek bolwerk*, 124.

haar rijke kloosters in het Iberische binnenland en de omvangrijke kolonies stond de orde garant voor een bijna onbegrensde expansie. Aan het begin van de zeventiende eeuw verscheepte de *Officina Plantiniana* in één decennium voor 163.000 gulden naar Spanje.³² Omstreeks 1680 schommelde het tienjaarlijks gemiddelde van de *rezo* al rond de 500.000 gulden, of het ganse vermogen van de *Gulden Passer*.³³ Met de immense bedragen die in de laat zeventiende-eeuwse Spaanse handel omgingen, devalueerde het belang van kleinere, West-Europese markten in hoog tempo. Vermoedelijk ging Balthazar II Moretus de bescheiden Hollandse klanten, maar vooral de kleinere Parijse markt steeds vaker als een rem beschouwen die de groei van zijn grootschalige onderneming belemmerde. Vandaar dat Moretus ook bijzonder onbewogen reageerde toen de boekhandel met Parijs in 1670 door een overheidsverbod dreigde verloren te gaan. Balthazar II argumenteerde dat dit geen groot verlies zou zijn omdat de handel met Frankrijk in vergelijking met Duitsland of Spanje verwaarloosbaar klein was.³⁴ Voor de Antwerpse drukker waren de lage inkomsten van de Franse trafiek, die sinds 1650 rond de 1500 gulden jaarlijks schommelden, weinig aantrekkelijk om de handel voort te zetten.

Vanaf de late zeventiende eeuw leek grootschaligheid steeds meer door te wegen in het beleid van de *Officina Plantiniana*. Met kleine stapjes stemden de bestuurders het distributiesysteem op omvangrijke leveringen af en schakelden de kleinere markten uit. Omstreeks 1670 richtte deze strategie zich tegen de Frankfurter Messe — vanouds het brandpunt van de internationale boekhandel. Hoewel Moretus' jaarlijkse inkomsten uit de Messe sinds 1650 min of meer stabiel gebleven waren (ca. 1500 gulden) beschouwde Balthazar II de omzet als te gering om het filiaal nog te behouden. Onmiddellijk startte de Antwerpse uitgever onderhandelingen om de fondsen en de winkelactiva in Frankfurt af te stoten.³⁵ In de late zeventiende eeuw transfereerde de *Officina Plantiniana* haar distributie van de Messe naar grotere, individuele handelspartners zoals Johan Busens, Michiel Demen (Keulen) of Jan Wagner (München) die elk voor duizenden guldens per jaar bestelden.³⁶ Ook kleine Duitse boekverkopers werden langzaam uit het distributiesysteem gewerkt ten voordele van de groothandelaars.

³² Voet, *Golden Compasses*, I, 215.

³³ MPM, PA 302, Grootboek Vreemde boekhandel Schulden 1660-1680.

³⁴ MPM, PA 296, Brief van Moretus aan F. Leonard, 18 sept. 1670, f.130.

³⁵ MPM, PA 496, Grootboek Vreemde boekhandelaars, 1656-1671. Het bedrag van 1500 gulden is het gemiddelde van de Frankfurterse inkomsten tussen 1663 en 1669. De inkomsten zullen in realiteit hoger gelegen hebben omdat de bewaarde gegevens onvolledig zijn. MPM, PA 298, Brief van Moretus aan M. Demen, 12 nov. 1665, f.135v; MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. B. Schönwetter, 22 nov. 1669, f.352r.

³⁶ Begin zeventiende eeuw verstuurde Moretus meer dan de helft van zijn boeken via de Messe naar Duitsland. In 1668 namen de drie grootste handelspartners $\frac{3}{4}$ van die Duitse trafiek af. Vergelijk de cijfers: Voet, *Golden Compasses*, II, 486-489; MPM, PA 496, Grootboek Vreemde boekhandelaars, 1656-1671.

Zicht op de drukpersen en letterkasten van de Officina Plantiniana

Op een vergelijkbare wijze hervormde Balthazar II Moretus zijn distributienetwerk in Frankrijk en de Republiek. Ook hier moesten kleine boekverkopers wijken voor een select gezelschap van geprivilegerde partners. Terwijl de *Officina Plantiniana* in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog boeken verkocht aan kleinere klanten in Vlissingen, Delft, Dordrecht of Groningen, leverde Moretus omstreeks 1665 bijna uitsluitend aan Johannes Blaeu in Amsterdam. Die ene handelspartner bestelde dan wel voor ettelijke duizenden guldens per jaar.³⁷ Als bevoorrechte klanten van de *Officina Plantiniana* vervulden Blaeu, Busens of Cramoisy steeds vaker de rol van groothandelaar die Moretus' fonds in detail in eigen land verspreidden. Balthazar II begiftigde hen daartoe met privileges die hun een exclusief distributierecht binnen het nationale territorium waarborgden. In de herfst van 1664 sleepte de Keulse uitgever Busens het alleenrecht in de wacht om de *Archiducis Leopoldi Virtutes* verder in het Duitse Rijk te verspreiden.³⁸ Ook Parijse uitgevers ontvingen dergelijke distributiemonopolies.³⁹ Onder internationale typografische firma's werden dit soort afspraken legio. Omstreeks 1667 stelde Blaeu voor om de boeken die Moretus uit de Republiek nodig had voortaan bij het Amsterdamse huis te bestellen.⁴⁰

³⁷ Vergelijk: Voet, *Golden Compasses*, II, 495; MPM, PA 337, Boekhandelaars Holland, 1671; MPM, PA 496, Vreemde Boekhandelaars 1656-1671.

³⁸ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. Busens, 3 nov. 1664, f.55r.

³⁹ MPM, PA 296, Brief van Moretus aan F. Leonard, 21 okt. 1670; f.58; MPM, PA 296, Brief van Moretus aan M. Cramoisy, 21 okt. 1670, f.59.

⁴⁰ MPM, PA 534, Brief van J. Blaeu aan Moretus, 6 sept. 1667, f.506-508.

Het is bijzonder aanlokkelijk om deze laat zeventiende-eeuwse reorganisatie van het distributienetwerk van de *Officina Plantiniana* te interpreteren als een vorm van conservatisme en inflexibiliteit. Om het hoofd te bieden aan de verslechterende politieke en economische situatie zou Balthazar II Moretus slechts een uitweg gezien hebben in de *return to core business*. De onderneming schrapte alle risicovolle West-Europese trafieken en handhaafde zich louter in Spanje waar ze vanouds sterk stond door haar uitgebreide monopolies.⁴¹ Met deze hervorming zette Moretus nochtans cruciale stappen om de recessie ook op de kleinere, West-Europese markten actief te weerstaan. Verdere detaildistributie liet hij voortaan aan enkele bevoorrechte handelspartners over zodat het Antwerpse atelier heel wat kosten (adverteren van nieuwe edities, transporteren van de boeken over grote afstanden en het innen van betalingen) kon externaliseren. Voor de *Officina Plantiniana* moet deze kostenbesparende vereenvoudiging van het distributienetwerk een belangrijke troef geweest zijn om zich in de recessie te handhaven. Pas aan het einde van de achttiende eeuw zou dit innovatieve systeem van hoofdcorrespondenten een ruimere verspreiding kennen.⁴²

Om de continuïteit van de *Officina Plantiniana* te verzekeren, schrok Balthazar II Moretus zelden voor ingrijpende beslissingen terug, ook al wijzigden die het aanzien van de firma compleet. Toen wereldse boeken of *libri nigri* — waaronder wetenschappelijke of medische traktaten, antieke en moderne literatuur, reisjournalen, historische werken en dergelijke meer — in de late zeventiende eeuw aan scherpe prijsdalingen blootstonden, was snel ingrijpen noodzakelijk. Sinds haar ontstaan had de *Officina* zich immers op al deze terreinen verdienstelijk gemaakt.⁴³ Vanaf 1650 verliet de firma dit ruim georiënteerde uitgavenbeleid en richtte zich op de lucratieve markt van fraaie, hoogkwalitatieve en vaak dure liturgische boeken zoals brevieren en missalen.⁴⁴ Aan de handel in *libri nigri* was het reële nadeel verbonden dat ze slechts in beperkte aantallen, vaak zelfs maar in enkele exemplaren besteld werden, waardoor transportkosten en douanelasten in crisistijd onevenredig zwaar wogen.⁴⁵ Moretus' liturgische handel nam echter al snel de vorm aan van massaproductie: brevieren en missalen werden met honderden exemplaren tegelijk verhandeld, tegen hoge winstmarges van meer dan 35%.⁴⁶ Tijdens de

⁴¹ Voet, *Golden Compasses*, I, 215; De Nave, 'Een typografische hoofdstad', 95; Materné, 'Ex Officina Plantiniana', 147-153.

⁴² H. van Goinga, 'Alom te bekomen'. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1725-1770', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, III (1996) 55-85; J. de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen, 1999) 112-133.

⁴³ Febvre, Martin, *Coming of the book*, 195; J. Materné, 'De contrareformatorische boekbusiness in Antwerpens nazomertijd. De eerste losse Moretusdrukken van Lipsius' controversiële Mariatraktaten op de Europese boekenmarkt', *BG*, LXXXIV (2001) 158; MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. Busens, 3 nov. 1664, f.55r.

⁴⁴ Voet, *Golden Compasses*, I, 215; F. De Nave, 'De Moretussen en de Antwerpse boekgeschiedenis van de 17de en 18de eeuw', *GP*, LXXIV (1996) 254.

⁴⁵ Febvre, Martin, *Coming of the book*, 220-222.

recessie greep Moretus terug naar de traditie, naar de fundamentele genres waarop de activiteit van de onderneming steunde, omdat het succes van deze fondsen op voorhand in te schatten viel in scherp contrast met de onvoorspelbare schommelingen die de verkoop van *libri nigri* kenmerkten.⁴⁷

Anders dan men op het eerste gezicht zou denken, scheen deze traditionele wending van de *Officina Plantiniana* niet volkomen in strijd met de steeds kortere levenscyclus van producten in de late zeventiende eeuw. Ontluikende modegevoeligheid zorgde ervoor dat de smaak van consumenten vaker aan snelle veranderingen onderhevig was, een gegeven waar ondernemers steeds meer rekening mee moesten houden.⁴⁸ Dat wilde echter niet noodzakelijk zeggen dat Brabantse luxeproducenten die hoge kwaliteit en duurzaamheid nog hoog in het vaandel voerden tot de ondergang gedoemd waren.⁴⁹ Hoogkwalitatieve marktniches, zoals die van de Moretussen vroegen immers evengoed om voortdurende assimilatie, omdat nieuwe *Rubricata* met grote regelmaat op de markt verschenen. Zelden wijzigde de inhoud van de teksten radicaal, maar bracht men kleinere, betekenisvolle correcties aan, waardoor de innovatiekosten relatief gering bleven. Van uitzonderlijk belang was het uitgebreide netwerk van contacten dat Moretus met roomse auteurs onderhield, die hem vliegensvlug van nieuwe kopij konden voorzien.⁵⁰ De *Gulden Passer* buitte de provinciale obsessies van de Europese — maar vooral Spaanse — kloosters uit, in hun verlangen om eindeloze reeksen nieuwste gebedenboeken te bestellen. Moretus werd zich pas in 1680 ten volle bewust van de modegevoeligheid van Spaanse monniken toen hij op zijn reis in Spanje een mis in Madrid bijwoonde: ‘er werden minstens 300 priesters gewijd die elk een gloednieuw Missale Rom. in folio parvo hadden. Pas nu besef ik waarom we zoveel boeken in Spanje verkopen.’⁵¹

Terwijl de *libri nigri* of wereldse boeken jarenlang in de magazijnen lagen te verstoffen en door de grillige conjunctuur echte winkeldochters werden, overspoelden de bestellingen voor de allernieuwste liturgische edities bestendig de *Officina Plantiniana*.⁵² Terwijl de tekstuitgaven van antieke poëten of historieschrijvers vaak moeilijk te slijten waren, verkochten de religieuze folio's van Moretus als zoete broodjes.⁵³ Al maanden voor de voltooiing van nieuwe

⁴⁶ MPM, PA 296, Brief van Moretus aan Du Mont, 23 mei 1670, f.16; MPM, PA 298, Brief van Moretus aan L. Anisson, [ca. 31 okt.-8 nov. 1669], f.350v; MPM, PA 534, Brief van J. Blaeu aan Moretus, 6 sept. 1667, f.506-508.

⁴⁷ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. Busens, 22 aug. 1667, f.222v-223r.

⁴⁸ Blondé, ‘De plus nouveau’, 228-229; B. Blondé, ‘Art and economy in seventeenth- and eighteenth-century Antwerp, a view from the demand side’, in: S. Cavaciocchi, ed., *Economia e arte secc.XIII-XVIII* (Prato, 2002) 387-390.

⁴⁹ Van der Wee, ‘Socio-economische factoren’, 133; A. K. L. Thijs, ‘De Zuidnederlandse stedelijke nijverheid en de pré-moderne industrialisering op het platteland’, *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XLIV (1981) 120-121.

⁵⁰ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan Borde, Arnaud en Compagnie, 23 juli 1666, f.177r; MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. Blaeu, 26 apr. 1668, f.264r.

⁵¹ MPM, M 90, deel II, hoofdstuk VII, Moretus, B. III, [Reis naar Madrid] (1680), f.10r.

⁵² MPM, PA 296, Brief van Moretus aan F. Leonard, 23 okt. 1671, f.137.

uitgaven drongen correspondenten op snelle leveringen aan. De grootschaligheid van de *Officina Plantiniana* bood de mogelijkheid om extra persen in te schakelen waardoor ze sneller dan andere firma's aan de vraag van ongedurige klanten kon voldoen.⁵⁴ De distributiekanaalen die de firma door de laat zeventiende-eeuwse herziening van het netwerk creëerde, maakten vluigere leveringen ook in de praktijk eenvoudiger. In de late zeventiende eeuw veranderde ook Moretus' houding ten aanzien van de stock ingrijpend. Verouderde edities werden voortaan niet meer jarenlang in voorraad gehouden maar op gezette tijdstippen tegen bodemprijzen verkocht.⁵⁵ Ook dit systeem van ramsjhandel verspreidde zich pas algemeen in de late achttiende eeuw.⁵⁶

Omstreeks 1660 reorganiseerde Balthazar II Moretus tenslotte ook het omslachtige betalingssysteem dat de firma in tijden van crisis onvoldoende slagkracht bood. Meesters van de *Officina Plantiniana* hadden nooit veel opgehad met ruilhandel — een methode die in de late zeventiende eeuw nog onder het gros van de boekhandelaars regel was. Van bij aanvang maakten de Moretussen gebruik van het innovatieve systeem van rekeningkopen waarbij de handelspartners boeken uitwisselden en het verschil aan het einde van het jaar afrekenen.⁵⁷ Onder invloed van de recessie blokkeerde Balthazar II Moretus in de late zeventiende eeuw echter elke vorm van *change* en liet hij zijn handelspartners enkel nog op rekening kopen.⁵⁸ Op die manier vermeed de *Officina Plantiniana* dat er fondsen werden aangetrokken waarvan de verkoop onzeker of de kwaliteit ondermaats was — een euvel dat in de crisis van de late zeventiende eeuw steeds vaker de kop opstak.⁵⁹

Omdat de onderneming in de late zeventiende eeuw vanuit die optiek nog maar zelden vreemde edities kocht, vervulde de *Gulden Passer* steeds minder de rol van algemene boekhandel die het atelier in de eerste decennia van de eeuw had waargenomen.⁶⁰ De *Officina Plantiniana* kreeg het aanzien van een gespecialiseerde, industriële firma die zich louter om distributie scheen te bekommeren om de eigen massaproductie kwijt te kunnen. Het beleid resulteerde in onevenwichtige handelsrelaties waarbij Moretus zelden in het

⁵³ SABBE, Brief van Verdussen aan D. Elsevier, 13 okt. 1670, dl. I, 119.

⁵⁴ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan F. Foppens, 10 juli 1665, f.99v-100r; MPM, PA 298, Brieven van Moretus aan J. Busens, 16 apr. en 12 sept. 1667, f.204v-205v, 230v.

⁵⁵ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan L. de Potter, 23 sept. 1667, f.232r; MPM PA 298, Brief van Moretus aan L. de Potter, 14 sept. 1668, f.296r.

⁵⁶ H. van Goinga, 'Alom te bekomen'. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1725-1770', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, III (1996) 55-85; J. de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen, 1999) 112-133.

⁵⁷ R. Darnton, 'Histoire du livre — Geschichte des Buchwesens: An Agenda for Comparative History', *Publishing History*, XXII (1987) 34; W. Frijhoff, M. Spies, 1650. *Bevochten eendracht* (Den Haag, 2000) 268; Lambrechts, 'Godtgef Verhulst', 88-89.

⁵⁸ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. J. Van Waesberge [ca. 27 juni-1 juli 1669].

⁵⁹ Febvre, Martin, *Coming of the book*, 195.

⁶⁰ Begin van zeventiende eeuw kocht de *Officina Plantiniana* nog regelmatig boeken van handelspartners. Voet, *Golden Compasses*, II, 482-499.

krijt stond maar zijn internationale contacten voor duizenden guldens schuldig bleven.⁶¹

Het embleem van de Officina Plantiniana: De Gulden Passer met de spreuk Labore et Constantia

Omdat dit soort handelspraktijken in de late zeventiende eeuw slechts gebruikelijk was onder de grootste typografische ondernemingen,⁶² stuitte Moretus op toenemend verzet van middelgrote en kleine boekverkopers die de rekeningen nog het liefst in evenwicht zagen.⁶³ Als klap op de vuurpijl verkortte Balthazar II Moretus in de late zeventiende eeuw de krediettermijnen aanzienlijk en trad genadeloos op tegen wanbetalers.⁶⁴ Gestaag dreef Moretus zijn kleine handelsrelaties, die geplaagd werden door liquiditeitsproblemen, maar door de recessie in acute geldnood verkeerden, uit zijn netwerk.⁶⁵ Deze bewuste strategie leidde ertoe dat de ruime en gedifferentieerde West-Europese afzetmarkt van het Antwerpse huis in enkele jaren teruggebracht werd tot een handvol uitzonderlijke handelspartners zoals Blaeu, Cramoisy of Busens.⁶⁶

⁶¹ Onder andere MPM, PA 298, Brief van Moretus aan H. Boissat, 26 okt. 1668, f.304v; MPM, PA 337, Boekhandelaars Holland 1671.

⁶² Grote uitgevers uit de Republiek maakten er ook gebruik van: P. G. Hoftijzer, *Engelse boekverkopers bij de beurs. De geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart, 1637-1724* (Amsterdam, 1987) 11-13; P. G. Hoftijzer, *Pieter van der Aa (1695-1733), Leids drukker en boekverkoper* (Hilversum, 1999) 80-81.

⁶³ Febvre, Martin, *Coming of the book*, 235; H. van Goinga, 'Alom te bekomen'. *Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam, 1999) 61.

⁶⁴ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. Blaeu, 3 aug. 1665, f.110r; MPM, PA 296, Brief van Moretus aan F. Leonard, 23 okt. 1671, f.137; MPM, PA 298, Brief van Moretus aan A. Sersanders, [(ca. 10) 27 mei 1664], f.21r.

⁶⁵ Vergelijk Voet, *Golden Compasses*, II, 493-494; MPM, PA 1210, Boekhandelaars Schulden, 1671; MPM, PA 302, Grootboek Vreemde boekhandel, schulden 1660-1680.

4. Verdussen

Ook de typografische onderneming van de broers Hieronymus III (1653-1687) en Jan-Baptiste (1654-1689) Verdussen maakte omstreeks 1650 een bijzonder cruciale wending. Nadat de Zuid-Nederlandse groeikansen van de firma uitgeput raakten, heroriënteerde het atelier zich vanaf het midden van de eeuw allengs op de internationale markten.⁶⁷ De speerpunt van Verdussens grensoverschrijdende handel richtte zich op de West-Europese landen — het Duitse Rijk (38%) en de Republiek (26%) — waarmee de firma afweek van Moretus' distributiepatroon waarin de Iberische markt domineerde. Ook in Frankrijk, waar de *Officina Plantiniana* vanouds slechts oppervlakkige contacten onderhield, veroverde Verdussen een steeds sterkere positie.⁶⁸ Deze internationale expansie vergde het uiterste van de middelgrote onderneming die slechts over relatief beperkte financiële middelen beschikte. Vergeleken met het uitgestrekte netwerk van de *Officina Plantiniana* was de potentiële reikwijdte van Verdussen dan ook kort begrensd. Het atelier mobiliseerde maar een fractie van Moretus' logistieke kracht die in volle recessie contacten tot diep in het Duitse Rijk onderhield (Neurenberg, Augsburg, Ulm, Praag of Breslau (Wroclaw)). Verdussens rechtstreekse relaties strekten daarentegen hoogstens tot Frankfurt of Keulen.⁶⁹ Noodgedwongen vertrouwde Verdussen dan ook op de Messe om zijn fondsen aan verre Zwitserse of Zuid-Duitse handelspartners te verkopen.⁷⁰ De militaire onrust en stijgende belastingsdruk dreven de transportkosten bovendien nog fors de hoogte in tijdens de late zeventiende eeuw waardoor de internationale banden van de firma dreigden te knappen.⁷¹

Aangezien de *Officina Verdussiana* steeds meer problemen ondervond om de door de recessie geplaagde, internationale trafieken op eigen kracht te handhaven, lag een alliantie met andere typografische ateliers voor de hand.⁷²

⁶⁶ MPM, PA 337, Boekhandelaars Holland, 1671; MPM, PA 496, Vreemde boekhandelaars, 1656-1671.

⁶⁷ G. Verhoeven, 'Van eigen markten thuis'. Structuur en evolutie van het lokale, Zuid-Nederlandse distributienetwerk van Antwerpse uitgevers in de 17de eeuw', *BG*, LXXXVII (2004) 375-400. Omstreeks 1650 verhandelde Verdussen slechts 33% van zijn boeken in het buitenland SAA, GF 97, Staat van Goed van Hieronymus II Verdussen, 1649. Meer dan 90% van de brieven die Verdussen in 1672 verstuurd droegen een buitenlands adres. SABBE, *Briefwisseling*, II, 25-141.

⁶⁸ SAA, GF 97, Staat van goed van Hieronymus II Verdussen, 1649. Het percentage is berekend op de totale buitenlandse omzet van de firma.

⁶⁹ MPM, PA 496, Grootboek Vreemde boekhandelaars, 1656-1671; SABBE, Brief van Verdussen aan J. B. Schönwetter, 9 dec. 1669, I, 53-57; SABBE, Brief van Verdussen aan A. Cholinus, 8 dec. 1669, I, 57-59; SABBE, Brieven van Verdussen aan J. W. Friessen, 29 nov. en 8 dec. 1670, I, 120-122.

⁷⁰ SABBE, Brief van Verdussen aan L. de Potter, II, 121-122; MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. B. Schönwetter, [ca. 7-10 mrt. 1670], f. 363v.

⁷¹ Baetens, *Nazomer van Antwerpen*, 35; Klep, 'Het Brabantse stedensysteem', 103; Thijs, *Geuzenstad tot katholiek bolwerk*, 124.

⁷² Omstreeks dezelfde tijd gingen ook de Parijse ondernemingen zich in grote netwerken verenigen om de recessie weerstand te bieden. H.-J. Martin, 'L'édition Parisienne au XVIIe

Hieronymus III Verdussen participeerde in grote samenwerkingsverbanden die de stijgende douanelasten en transportkosten draaglijk hielden. Op 9 december 1670 bereikten de Antwerpse uitgevers Verdussen, Van Meurs en Moretus een principieel akkoord om hun balen gezamenlijk naar Lyon te versturen.⁷³ De facto werkten de Brabantse internationale boekhandelaars reeds jaren samen om het contact met Parijs te handhaven.⁷⁴ Voortaan werden de boeken die Zuid-Nederlandse handelspartners in de Republiek bestelden eerst in Amsterdam of Utrecht verzameld zodat men niet afzonderlijk voor douane of vervoer hoefde te betalen.⁷⁵ Ook in de handel met het Duitse Rijk verlichtte de coöperatie tussen de broers Verdussen en de kleinere confraters zoals Nempe (Leuven) en Cnobbaert (Antwerpen) de transactiekosten.⁷⁶ Omstreeks 1669 wist de *Officina* van Verdussen door middel van een complex stelsel van afspraken met François I Foppens (Brussel) en hun Lyonese handelspartners de voerlui in volle crisistijd zelfs tot een prijsverlaging van 20 naar 18 gulden te bewegen.⁷⁷ Netwerkvorming ontwikkelde zich tot een cruciale strategie om de internationale trafieken te handhaven, maar beperkte de autonomie van de firma's die in grote mate afhankelijk waren van de infrastructuur, de kennis of de politieke macht van Moretus die in vele gevallen de weg baande.⁷⁸

Vergeleken met de smalle marktische waarin de *Officina Plantiniana* zich in de late zeventiende eeuw verschanste, maakte de firma Verdussen met haar gediversifieerd fonds, waarin naast de obligate religieuze boeken ook historische standaardwerken, wetenschappelijke traktaten, juridische verhandelingen, medische vakliteratuur en klassieke letterkunde een plaats hadden, een ongespecialiseerde indruk.⁷⁹ Helaas woedde precies in het segment van de *libri*

siècle. Quelques aspects économiques', *Annales: Economies – Sociétés – Civilisations*, VII (1952) 305. W. Kirsop, 'Les mécanismes éditoriaux', in: R. Chartier, H.-J. Martin, ed., *Histoire de l'édition française*, I, *Le livre triomphant, 1660-1830* (Parijs, 1990) 30.

⁷³ MPM, PA 296, Brieven van Moretus aan Arnaud en Borde, 9 dec. 1670 en [ca. 16-21 apr. 1671], f.106.

⁷⁴ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan Cramoisy, 9 dec. 1667, f.242r; MPM, PA 298, Brief van Moretus aan L. Anisson, 12 feb. 1670, f.358v; SABBE, Brief van Verdussen aan Boissat, 8 aug. 1669, I, 42-44.

⁷⁵ SABBE, Brief van Verdussen aan J. J. Van Waesberge, 19 apr. 1669, I, 1-3. Moretus en Verdussen maakten op kleinere schaal reeds vanaf de jaren veertig van deze techniek gebruik. De Canck, 'De Officina Plantiniana en de Elzeviers', 192.

⁷⁶ SABBE, Brief van Verdussen aan J. B. Schönwetter, 9 dec. 1669, I, 53-57.

⁷⁷ SABBE, Brief van Verdussen aan J. A. Huguetaan en G. Barbier, 5 juli 1669, I, 27-30.

⁷⁸ Voor de Frankfurtse infrastructuur lees: MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. B. Schönwetter, 22 nov. 1669, f.352r. Voor de politieke invloed: MPM, PA 298, Brief van Moretus aan F. Foppens, [ca. 20-27 juni 1665], f.95r.

⁷⁹ Men krijgt een idee van dit fonds door de bestellingen van Verdussen te volgen doorheen zijn correspondentie. SABBE, Brief van Verdussen aan L. Chouet, 10 sept. 1670, I, 111; SABBE, Brief van Verdussen aan J. W. Friessen, 25 okt. 1671, I, 136-139; SABBE, Brief van Verdussen aan J. A. Kincker, 25 nov. 1671, II, 13-16. De verhouding tussen verschillende genres beliep in 1742: religieuze literatuur (57%), juridische traktaten (21%), klassieke en moderne literatuur (8%), historische en filosofische werken (7%), medische boeken (5%), mathematica (3%),

nigri de concurrentieslag tussen de laat zeventiende-eeuwse uitgevers het hevigst. Omdat deze fondsen aan scherpe prijsdalingen onderhevig waren en de stock vaak onverkoopbaar bleek na een plotse smaakwijziging, liepen ondernemers op dit terrein ook het meeste risico.⁸⁰ Overal in West-Europa reageerden drukkers op de toegenomen vraag naar goedkope boeken door ongeschoolde gezellen in te schakelen, goedkoper papier in te slaan of de kwaliteitsnorm te verlagen.⁸¹ Verdussen trachtte zich te handhaven door goedkope Luikse of Amsterdamse papiersoorten aan te kopen en op die manier te besparen.⁸²

Anderzijds wapende de firma zich tegen de groeiende risico's door een deel van de productie te externaliseren en een groeiend aantal opdrachten aan diverse, vooral Duitse, drukkers uit te besteden. Deze *jobbing-printers* werkten hoogst competitief: boeken die in Frankrijk voor meer dan *f*40 van de hand gingen, maakten ze voor *f*20.⁸³ De Brabantse uitgever behield de controle over deze onderaannemers door de kopij te bezorgen, het formaat, de gebruikte papiersoorten en het lettertype te bepalen. Vervolgens transporteerde Verdussen de boeken naar landen waar er veel vraag naar was.⁸⁴ Voortdurend speurde Hieronymus III de Duitse, Zwitserse en Nederlandse markten af, op zoek naar goedkope edities die hij vervolgens internationaal verhandelde.⁸⁵ Op die manier beschermde de firma zich tegen al te grote misinvesteringen of overproductie, maar kon ze toch vlot op hiaten in de internationale markt inspelen — een werkwijze die met de eigen, beperkte productiecapaciteit van het atelier moeilijk te realiseren viel.⁸⁶

Ondernemers die zich in de late zeventiende eeuw wisten aan te passen aan de snel wijzigende mentaliteit en smaak van hun koperspubliek, hadden de grootste kans om zich te handhaven. Antwerpse kleinhandelaars vervingen dure luxeproducten dan ook steeds vaker door nieuwe en goedkope spulletjes *à la mode*.⁸⁷ Hoewel de *Officina Verdussiana* ook betaalbare meer wereldse publicaties ging verkopen, kende de assimilatie haar grenzen. Hardnekkig

Catalogus Librorum Prostantium in Officina Joannis Baptistae Verdussen Bibliopolis Antverpiensis (Antwerpen, 1742).

⁸⁰ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. Busens, 3 nov. 1664, f.55r; Febvre, Martin, *Coming of the book*, 195; Materné, 'Restructuring the Plantinian Office', 291-296; Materné, 'Contrareformatorische boekbusiness', 156-158.

⁸¹ Febvre, Martin, *Coming of the book*, 195.

⁸² SABBE, Brief van Verdussen aan A. de Waerem, 4 mei 1669, I, 11-12; SABBE, Brief van Verdussen aan J. Taillard, 20 mei 1669, I, 15-16.

⁸³ SABBE, Brief van Verdussen aan J. W. Friessen, 11 jan. 1672, II, 42.

⁸⁴ SABBE, Brief van Verdussen aan J. B. Schönwetter, 31 mrt. 1670, I, 76; SABBE, Brief van Verdussen aan L. Anisson, 6 jan. 1671, I, 131; SABBE, Brief van Verdussen aan J. W. Friessen, 11 jan. 1672, II, 41.

⁸⁵ Zie onder andere SABBE, Brief van Verdussen aan L. Chouet, 10 sep. 1670, I, 111; SABBE, Brief van Verdussen aan S. Veselaer, 11 dec. 1669, I, 60-62.

⁸⁶ Als noodoplossing drukte hij soms ook in compagnie met François Foppens uit Brussel. SABBE, Brief van Verdussen aan J. W. Friesen, 26 nov. 1670, I, 120-121.

⁸⁷ Blondé, 'De plus nouveau et de plus galant', 227-229; Blondé, 'Art and economy', 379-391.

weigerde Hieronymus III Verdussen om Franstalige edities in voorraad te nemen, terwijl zijn Brusselse collega Foppens reeds verre markten veroverde met populaire vertaalde uitgaven van de *Essais* van Montaigne, Rabelais of Ovidius.⁸⁸ Pas toen dit aarzelend modeverschijnsel zich in de achttiende eeuw ontwikkelde tot een onstuitbare evolutie nam Verdussen boeken, maar vooral tijdschriften zoals de *Bibliothèque Universelle* en het *Nouveau Journal des Sçavans* in voorraad — kortom maandbladen die de nieuwste en beste Franstalige boeken *à la mode* opsomden.⁸⁹ Daarnaast speurde Verdussen de markten af naar oude, gezochte edities die hij internationaal verhandelde. Met de steun van François I Foppens verzamelde Verdussen voldoende kapitaal om op de grote Brabantse veilingen te bieden en antiquarisch attractieve stocks van Vivien, Van Meurs of Moretus tegen relatief lage prijzen te verwerven.⁹⁰

Acquisitie richtte zich dus enerzijds wel op de toegenomen vraag naar goedkope en moderne literatuur, maar hield anderzijds vast aan dure, hoogkwalitatieve publicaties die steeds schaarser werden. Toen men veilingen van oude stocks en particuliere bibliotheken in de late zeventiende eeuw op internationale schaal organiseerde, waren de *catalogues de ventes* van collecties uit de Republiek niet toevallig te verkrijgen bij Verdussen. In 1668 blokletterde de *Oprechte Haerlemsche Courant* dat de lijst van boeken van de Amsterdamse burger, F. Coerten, ‘waaronder eenige uytmunten in outheyt, en om haar raerheyt’, te koop was bij de Antwerpse firma.⁹¹ Verdussen participeerde in de zeventiende en achttiende eeuw in een internationaal netwerk voor oude boeken.⁹² Uiteindelijk zou het antiquarisch karakter van de boekhandel gaan overheersen onder Joannes Baptista III Verdussen (1760-1773) die vooral zeldzaam en oud materiaal aankocht.⁹³ Het laat zeventiende-eeuwse verlangen naar modieuze goederen,⁹⁴ vond in de gedreven zoektocht naar oude, schaarse typografie haar pendant.⁹⁵

⁸⁸ SABBE, Brief van Verdussen aan C. Josse, 31 mei 1669, I, 21-22; E. Cockx-Indestege, A. Rouzet, ‘Drukkers en boekverkopers in Brussel van de 15de tot de 17de eeuw’, *Varia Historica Brabantica*, VI-VII (1978) 312-313.

⁸⁹ *Catalogus Librorum Joannis Baptistae Verdussen* (Antwerpen, 1742); H. Bots, ‘Le rôle des périodiques Néerlandais pour la diffusion du livre’, in: P. G. Hoftijzer, H. Bots, O. S. Lankhorst, ed., *Le magasin de l’univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade* (Leiden, (etc.) 1992) 49; J. Kloek, W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001) 87-88.

⁹⁰ SAA, GF 97, Akte over de aankoop van libri nigri, 11 feb. 1677; SABBE, Brief van Verdussen aan F. Foppens, 12 aug. 1669, I, p.46-49. Internationaal bestond er vraag naar dit soort publicaties, zie onder andere SABBE, Brief van Verdussen aan Arnaud en Borde, 5 jul. 1669, I, 32; SABBE, Brief van Verdussen aan wed. Busens, 28 jan. 1672, II, 49.

⁹¹ *Oprechte Haerlemsche Courant*, 21 aug. 1668.

⁹² *Oprechte Haerlemsche Courant*, 6 sept. 1707.

⁹³ R. Baetens, ‘Verdussen, Joannes Baptista III, boekverkoper en bibliofiel’, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XII (Brussel, 1987) k.784; *Catalogus Librorum Joannis Baptistae Verdussen* (Antwerpen, 1776) De opkomst van het antiquariaat wordt normaal in de achttiende eeuw gesitueerd. De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 113.

⁹⁴ Blondé, ‘De plus nouveau et de plus galant’, 228.

Onder invloed van de recessie hervormde de *Officina Plantiniana* haar distributiesysteem door een netwerk van hoofdcorrespondenten in te schakelen die de verdere, nationale detaildistributie voor hun rekening namen. Omdat deze innovatieve techniek slechts traag in Verdussens beleid veld won, stond de firma voor de moeilijke opdracht om het contact met de kleine boekverkopers in regionale knooppunten zoals Den Bosch, Utrecht of Rijsel ook tijdens de recessie in stand te houden.⁹⁶ De kleinere schaal van Verdussens boekhandel die publicaties slechts in beperkte aantallen, soms zelfs maar met enkele exemplaren tegelijk verhandelde, benoedde een andere strategie dan de massale aanpak van de *Officina Plantiniana*. De verschillen maakten dat beide ondernemingen op eigen wijze omsprongen met nieuwe distributietechnieken zoals de commissiehandel: een methode waarbij de uitgever op proef nieuwe fondsen stuurde aan zijn boekhandelaar die deze levering pas hoefde te betalen wanneer ze ook daadwerkelijk verkocht werd. Slaagde men daar niet in dan retourneerde men de handelswaar kosteloos aan de uitgever voor de afgesproken datum.⁹⁷ Vermoedelijk maakten Moretus en Verdussen pas in de late zeventiende eeuw kennis met de techniek via hun Duitse handelscontacten.⁹⁸

Beide Antwerpse uitgevers beschouwden de commissiehandel als een efficiënt middel om de grote handelspartners bestendig van nieuwe edities op de hoogte te stellen. Direct na het verschijnen van een nieuwe uitgave, stuurden Moretus en Verdussen proefexemplaren naar Parijs, Keulen of Amsterdam.⁹⁹ In feite vulde de commissiehandel eenvoudig de bestaande adverteringsstrategieën zoals fondscatalogi en kranten aan en verhoogde het ritme van boektransacties — een evolutie die in de laat zeventiende-eeuwse samenleving, die gehoor gaf aan snelle modewisselingen een voordeel betekende. Anderzijds maakte Verdussen ook van de methode gebruik om de handelscontacten met zijn kleinere partners, wiens liquiditeit door de crisis tot een dieptepunt daalde, leefbaar te houden. Tijdens de recessie bevoorradde de firma op deze wijze een breed netwerk van debitanten met de nieuwste katholieke edities. Omdat er voor de roomse boeken geen stabiele afzetmarkt in de laat zeventiende-eeuwse Verenigde Provinciën bestond, was de commissiehandel er de aangewezen techniek om kleine boekhandelaars aan te spreken. Onverwachte inzinkingen in de markt werden immers opgevangen door de boeken terug te sturen, een mogelijkheid die in het rigide systeem van Moretus

⁹⁵ Kirsop, 'Mécanismes éditoriaux', 26-27.

⁹⁶ SABBE, Brief van Verdussen aan A. van den Eijnden, 28 maart 1669, dl. I, 17; SABBE, Brief van Verdussen aan J. Scheffer, 8 jan. 1672, II, 40; SABBE, Brief van Verdussen aan J. Van Turnhout, 30 jan. 1672, II, 50.

⁹⁷ Van Goinga, 'Alom te bekomen', 58-59.

⁹⁸ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. Busens, 12 dec. 1667, f.243r; MPM, PA 296, Brief van Moretus aan D. Elzevier, 19 mrt. 1671, f. 101; MPM, PA 296, Brief van Moretus aan J. B. Schönwetter, 16 mrt. 1671, f.100; MPM, PA 496, Grootboek Vreemde boekhandelaars, f.108^[a]; SABBE, Brief van Verdussen aan J. B. Schönwetter, 28 jan. 1672, II, 51-53.

⁹⁹ MPM, PA 298, Brief van Moretus aan J. Busens, 1 sept. 1664, f.40r; MPM, PA 296, Brief van Moretus aan J. Blaeu, 28 aug. 1670, f.46; MPM, PA 534, Brief van J. Blaeu aan Moretus, 26 mei 1673, f.518; SABBE, Brief van Verdussen aan J. Blaeu, 25 apr. 1672, II, 135-136.

of met de traditionele ruilhandel niet bestond. Verdussen behield de controle over de kleinhandelaars in onderaanneming door de verkoopprijs vast te leggen.¹⁰⁰ Bovendien schakelde hij lokale debitanten in om onderzoek te verrichten naar de draagkracht van nieuwe edities, waardoor de firma trachtte te vermijden om met onverkochte stocks opgescheept te zitten.¹⁰¹

5. Uiteenlopende strategieën — ter conclusie

Uit deze *microgeschiedenis* van twee Antwerpse typografische ondernemers rijzen toch nog enkele algemene vragen. Hoe representatief waren beide firma's eigenlijk? Voldeden hun overlevingsstrategieën aan de kenmerken van een handelskapitalistisch of eerder een industrieel profiel? Welk beleid was uiteindelijk het meest efficiënt? Vanzelfsprekend zijn bedrijven zoals de *Officina Plantiniana* of het atelier van Verdussen strikt genomen enkel representatief voor zichzelf. Dat blijkt ook meteen uit de snelheid waarmee dit soort kapitaalkrachtige, internationaal opererende bedrijven tijdens de recessie een reeks van innovaties in hun distributiesysteem introduceerden (hoofdcorrespondenten, efficiëntere betalingssystemen, commissiehandel) die lokale firma's vaak pas in de late achttiende eeuw invoerden. Ongetwijfeld bleef een deel van deze strategieën enkel voorbehouden voor de grootste en kapitaalcrachtigste boekbedrijven die in staat waren om eigen voorwaarden af te dwingen. Dat het ledental van het Antwerpse Sint-Lucasgilde, noch van de Brusselse corporatie sterk terugviel door de recessie, kan er niettemin op wijzen dat een deel van de flexibiliteit en het aanpassingsvermogen, dat Moretus' en Verdussens beleid kenmerkte, ook onder kleinere boekverkopers en drukkers veld won. Daarmee zou de typografische sector aansluiten bij een progressieve tendens in de Zuid-Nederlandse economie die ook textielproducenten en kleinhandelaars beïnvloedde. Aanpassing en innovatie waren noodzakelijke voorwaarden om zich tijdens de recessie te handhaven.

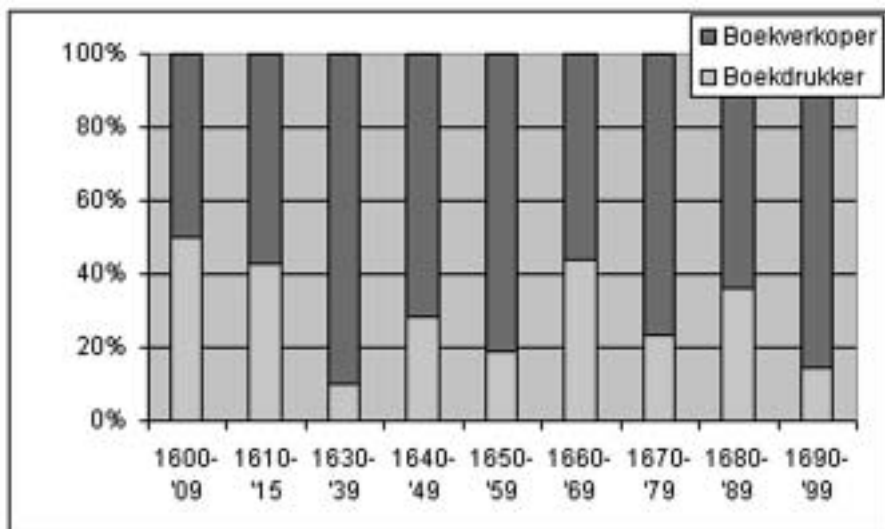
Onder typografische ondernemers waren de overlevingsstrategieën niettemin erg uiteenlopend. Terwijl de *Officina Plantiniana* een duidelijke industriële koers uitzette, opteerde Verdussen eerder voor een handelskapitalistische koers. Het lijkt er sterk op dat de Brabantse, laat zeventiende-eeuwse recessie een primaire stimulans vormde voor deze specialisatie. Met weloverwogen ingrepen bouwde Balthazar II Moretus na 1650 zijn distributiesysteem af en vervulde hij steeds minder de functie van boekhandelaar. Verdussen daarentegen deed heel wat moeite om ook de kleinere klanten aan te spreken en nam ook wereldse en goedkope boeken in stock die een nieuw leespubliek konden bekoren. Hieronymus bouwde het industriële karakter van zijn eigen firma af door steeds meer beroep te doen op *jobbing-printers* die zijn boeken in onderaanneming op de persen legden. De *Officina Plantiniana* maakte geen gebruik van dit systeem maar dreef eerder de productie binnenshuis nog op. Terwijl de gematigde betalingseisen van Verdussen meer evenwichtige handelsrelaties mogelijk maakten, zorgden Moretus' rigide eisen ervoor dat hij zijn

¹⁰⁰ SABBE, Brief van Verdussen aan A. van den Eijnden, 28 mei 1669, dl. I, 18; SABBE, Brief van Verdussen aan J. Van Metelen, 21 mrt. 1672, II, 113-115.

¹⁰¹ SABBE, Brief van Verdussen aan J. Van Turnhout, 30 jan. 1672, II, 50.

massale productie van religieus drukwerk kwijt kon zonder daarvoor nog vreemde fondsen in retour te hoeven nemen.

Grafiek 3: Nieuwe meesters boekverkoper en drukker in het Antwerpse Sint-Lucasgilde

Tenslotte dringt zich de vraag op welke strategie de sector nu globaal genomen volgde. Misschien ligt een voorlopig antwoord op deze vraag wel besloten in de liggeren van het Antwerpse Sint-Lucasgilde. Terwijl de ratio tussen het aantal nieuw boekdrukkers en boekverkopers aan het begin van de zeventiende eeuw nog min of meer in evenwicht was, evolueerde men na 1648 naar een structureel overwicht van boekhandelaars. Ook het aantal papierverkopers nam in de tweede helft van de zeventiende eeuw toe. Dat zou erop kunnen wijzen dat het merendeel van de Antwerpse typografische ondernemers finaal voor een meer handelsgerichte oriëntatie van hun bedrijf hebben gekozen. Verder en vooral gedetailleerder onderzoek zou deze hypothese nader kunnen toetsen.

Gerrit Verhoeven (1980) is Aspirant van het FWO-Vlaanderen, Centrum voor Cultuur- en Stadsgechiedenis, Universiteit Antwerpen.

Summary

Gerrit Verhoeven, *The foundations of change. Integration and diversification in the Antwerp book trade during the second half of the seventeenth century* War, ruthless international competition, high import and export duties on books, and unforeseeable changes in the taste of readers all posed a serious threat to the survival of the book trade in the Southern Netherlands during the late seventeenth century. Nevertheless, some Brabantine printers not only

survived the crisis they even managed to prosper. This article provides additional insights into the survival strategies adopted at the time based on material from the archives of Balthazar II Moretus' *Officina Plantiniana* and the medium-sized publishing house of Hieronymus III Verdussen. Although both entrepreneurs reacted to the crisis by imposing harsh reforms, restructuring, and implementing innovative techniques such as sale on approval, their actual management choices differed greatly. The *Officina Plantiniana* focused more on the industrial component by opting for large-scale printing. Moretus cut back deliveries to smaller markets and dealers and concentrated on the major booksellers instead as they were able to order in bulk and resell the books to their smaller colleagues which meant that he no longer had to pay for transport and marketing. Moretus also abandoned the inefficient barter system and insisted upon cash payments so that he no longer had to take on books with a limited market value. Verdussen on the other hand followed a completely different path and seemed to renounce printing. He outsourced more and more printing work to jobbing printers in Germany or the United Provinces, thereby externalizing the risk of overstocking or losing out due to a drop in demand. By cultivating a number of advantageous alliances, Verdussen was also able to drastically reduce his custom and transport costs. As the registers of their guild reveals, in order to survive the crisis the majority of publishers in Antwerp chose Verdussen's course of commercial capitalism as opposed to the industrial approach followed by Moretus.

Paleizen van het volk. Stemmen voor de democratisering van het museumbezoek in België (1860-1914)

LIESBET NYS

‘Osez demander: pourquoi des musées?’, schreef de voormalige Brusselse burgemeester Charles Buls in 1904 in een opstel over het Forum Romanum. Buls hekelde in dit opstel de beeldenroof die op het Forum had plaatsgevonden en uitte kritiek op de tendens om kunstwerken uit hun oorspronkelijke locatie weg te halen om ze in musea onder te brengen. Het museum was immers een artificieel milieu, een soort ballingsoord voor kunstwerken die eigenlijk werden ontworpen om een altaar te decoreren of een paleis te verfraaien. Musea slaagden er, aldus Buls, niet in hun roeping waar te maken. Het cultiveren van de schoonheid, de esthetische scholing van het volk, de vorming van de smaak, de opleiding van kunstenaars: het waren ronkende woorden, waarvan in realiteit weinig werd gerealiseerd. Hoe konden, zo vroeg Buls zich af, musea bijdragen tot de vorming van de smaak, als het volk die musea amper bezocht? Gezien de inrichting van vele musea verbaasde hem dat niet. Eindeloze rijen schilderijen en lange stoeten beeldhouwwerken maakten museumbezoek tot een uitputtingsslag en leverden de bezoekers slechts een indigestie aan kunstwerken op.¹

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren in België dergelijke kritische geluiden over de musea steeds frequenter te horen en rond de eeuwwisseling werd een culminatiepunt van deze kritiek bereikt. Musea werden afgedaan als elitaire instellingen, die hun educatieve rol niet vervulden, omdat ze saai en vermoeiend waren, een chaotische presentatie kenden en onvoldoende informatie verschaften aan niet-ingewijde bezoekers. Ze werden omwille van hun gebrek aan dynamiek als gevangenissen, hospitalen of necropolen van de kunst omschreven. In het buitenland vonden de critici wél voorbeelden van musea die door hun vernieuwende aanpak konden bekoren, maar in België zelf werd de toestand bedroevend gevonden. Steeds meer gingen stemmen op voor een reorganisatie van de Belgische musea. Er werd gedebatteerd over de manier waarop zij bij het publiek aan aantrekkelijkheid zouden kunnen winnen en er werden blauwdrukken voor alternatieve museumvormen ontworpen. Hoewel de door de critici voorgestelde instrumenten konden verschillen, was hun opzet veelal dezelfde: de democratisering van het museumbezoek. De musea moesten van hun stoffige en elitaire imago worden bevrijd en in paleizen van het volk worden gemetamorfoseerd, waardoor zij efficiënt zouden kunnen bijdragen aan de artistieke, intellectuele en morele verheffing van de hele bevolking.

¹ Ch. Buls, ‘Le Forum romain’, *Revue de l’Université de Bruxelles*, IX (1904) 717-736.